

KASUBA Róbert István

PhD hallgató

SZTE ÁJTK

DOI: 10.15170/DIKE.2022.06.02.08

„A magyar nemzet Cato-ja”

Irányi Dániel pécsi képviselő küzdelme a vallásszabadságért és a polgári házasságért

‘The Hungarian Nation’s Cato’. Fight of Dániel Irányi, Member of Parliament from Pécs for Religious Freedom and Civil Marriage

Dániel Irányi is one of the most important jurists and politicians of Hungary in the era of dualism. From 1848 to 1892 he was a member of the Hungarian National Assembly. The life and work of the statesman is exemplary. Because of his perseverance, he was called the Hungarian Cato. I present his 24-year struggle in the Parliament for the freedom of religion and civil marriage. His continuous efforts gained meaning in 1869 by the submission of a bill on religious freedom, but he received final reassurance only much later, in 1892, when his bill was accepted. I analyse the bill and the related parliamentary debate, and the counterproposals submitted by József Eötvös and Kálmán Tisza. I point out the reasons why the Parliament could not accept any of the proposals in 1869. The purpose of my research is to demonstrate the path that led Hungarian legal thinking to the creation of the marriage law and the law on religious freedom in 1894 and 1895.

Keywords: Hungarian Parliament, civil marriage, freedom of religion, Dániel Irányi, marriage law

1. Bevezető gondolatok

„Az emberi élet olyan, mint a vas; ha használod, elkopik, ha nem használod, a rozsdá akkor is elpusztítja. Éppen így mi, emberek is a munkában kopunk el.”¹ – írja M. P. Cato. Irányi Dániel jelentős szereplője a magyar politika történetének, és jogászként is olyan tevékenységet folytatott, amellyel jelentősen hozzájárult a magánjog modernizálásához és ahhoz, hogy a magyar jog a a polgári jogállamiság kívánalmái szerint felzárkózzon az európai jogfejlődéshez. Munkám címében a magyar nemzet *Cato*-jának nevezem, mert ahogyan *Cato* kitartóan harcolt a görög kultúra és irodalom ellen, hasonló kitartással küzdött Irányi a vallásszabadság és a kötelező polgári házasság bevezetése érdekében.

Kossuth Lajos nagyra becsülte Irányit, annak ellenére, hogy Párizsban franciául megjelent művében Irányi teljes őszinteséggel bírálta őt.² *Adam* francia író így írt róla 1884-ben megjelent, *La Patrie Hongroise* című munkájában: „Irányi Dániel a szó legnemesebb értelmében erényes ember. Egyetlen ítélete sem elfogult. Tizenegy évet élt Franciaországban és mindenkinek barátja maradt, aki csak ismerte.

¹ GELLIUS, Attikai éjszakák II. 81–83.

² IRÁNYI– CHASSIN, A magyar forradalom története.

*Megtiszteltetés számomra, hogy hű barátai közé sorolhatom magam.*³ Ez a visszaemlékezés is megrajzolja számunkra Irányi jellemét, és erős elköteleződését a szabadság, igazság, egyenlőség és testvériség eszméje mellett, amelyet az 1848/49-es forradalom és szabadságharc is képviselt.

2022-ben emlékezhetünk meg Irányi Dániel születésének 200. évfordulójáról. Ebben a tanulmányban politikai és jogászai tevékenységének talán egyik legfontosabb elemét, a vallás szabadságáért és a polgári házasság bevezetéséért folytatott harcát szeretném röviden bemutatni. Kitartó munkáját bizonyítja az a számtalan országgyűlési felszólalás, interpelláció, beadvány és ellenbeadvány, amellyel a maga elé kitűzött célt el kívánta érni. Szinte nincsen olyan Képviselőházi Napló az 1868–1892-es időszakban, amelyben a vallásszabadság vagy a polgári házasság kérdésköre meg ne jelenne, legtöbbször az Irányi által elmondott hozzászólások, viták, konkrét tényeken alapuló, konkrét eseteket bemutató felszólalásai kapcsán. Ezért is lényeges, hogy a címben is említett törvényjavaslatáról részletesebben is beszéljünk.

2. Irányi Dániel életútja

Irányi Dániel 1822. február 24-én született egy sokgyermekes, szász evangélikus családban a Szepes megyei Toporcán.⁴ Az eperjesi evangélikus kollégiumban tanult jogot, majd ugyanitt végzett joggyakorlatot a kerületi táblánál, 1842-től pedig Pesten folytatta és fejezte be joggyakorlatát. 1844-ben szerzett ügyvédi oklevelet, és szinte azonnal a főváros egyik legkeresettebb ügyvédje lett. Megismerkedett az 1848/49-es forradalmat kiobbantó márciusi ifjakkal és *Kossuth Lajossal* is, így lett az 1848. március 15-i események egyik fontos szereplője. 1848-tól az Igazságügyi Minisztérium kodifikációs osztályán titkárként dolgozott, miközben 1848 júliusától Pest-Lipótváros képviselőjeként országgyűlési képviselő is volt.⁵

Az 1849. április 14-én megalkotott függetlenségi nyilatkozat elfogadásakor jegyzőkönyvvezetőként tevékenykedett. 1849 nyarán a Felvidék egyik kormánybiztosa volt, majd a szabadságharc utolsó napjaiban követte a kormányt Szegedre.

A forradalom bukása után halálra ítélték, ezért előbb bujkált, később külföldre szökött, végül Párizsban telepedett le. Magyarországra csak a kiegyezés után, 1868 decemberében tért vissza.⁶ 1868-tól egészen haláláig a Képviselőház tagja volt, 1868-tól Pécs országgyűlési képviselőjeként az 1867-ben megválasztott *Kossuth Lajos* helyén, amelyre a város olyan büszke volt, hogy 1908 májusában *Szeibert Nándor* javaslatára teret is elneveztek róla. Az 1872-es választáson Pécsen alul marad *Taray Andorral* szemben, viszont Békés városában győzött, ahol azután haláláig újra és újra megválasztották képviselőnek.

1869-től a 48-as párt képviselője, amely 1884-ben egyesült a Függetlenségi Párttal, és Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt néven új szervezetként kelt életre.⁷ 1886-ban az

³ ADAM, La Patrie Hongroise 161. („*Daniel Irányi est un homme vertueux dans le sens le plus élevé du mot. Jamais un de ses jugements n'est étroitement personnel. Il a vécu dix années en France, et y a gardé pour amis tous ceux qui l'ont connu. Je m'honore de compter parmi les plus fidèles.*”) és DÉRY, Irányi Dániel 53–56.

⁴ https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/200_eve_szuletett_iranyi_daniel.

⁵ KOVÁCS, Irányi Dániel, Pécs országgyűlés követe 30–39.

⁶ KOVÁCS, A magyar parlament „Cato”-ja 78–86.

⁷ POMOGYI, Magyar alkotmány és jogtörténeti kézikönyvtár 343. „*Dualizmus korabeli politikai párt, amely a Justh Gyula vezette, és az 1867-es kiegyezés ellenzékét tömörítő 48-as Függetlenségi párt és az Ugron Gábor vezette csoport egyesülés nyomán 1884. szeptember 29.-én jön létre elsősorban az agrárius nagy – és középbirtokosok képviseletére.*”

Erkölcsmesítő Egyesületnek is alapítója és elnöke lett.⁸ 1892. november 2-án halt meg Nyíregyházán. Érdekes tény, hogy bár számtalan levél, Képviselőházi Napló és egyéb írott emlék áll rendelkezésre munkásságáról, mégis nagyon kevés tudományos mű foglalkozik személyével, attól függetlenül is, hogy főként politikai, de jogi szerepvállalása is igen sokrétű volt.

3. Irányi törvényjavaslatának előzményei

Irányi a forradalom eszméjének lelkes támogatója volt, a forradalom és szabadságharc célja pedig az volt, hogy Magyarországot – a kor szófordulatát használva – az európai nemzetek közé emelje. Ennek a felemelkedésnek az elérését célozták az úgynevezett '48-as áprilisi törvények, amelyeknek egy része kétségkívül a magyar magánjog fejlődésének fordulópontját jelentette, de a polgári szabadságjogoknak a magyar jogrendszerbe iktatása terén is úttörőnek számított), a márciusban megfogalmazott 12 pont kéréseit voltak hivatottak törvényi úton is rendezni.

Ezek közül témám szempontjából kiemelkedik az 1848. évi XX. törvénycikk, amely a vallás kérdéseinek rendezésével foglalkozott, megállapítva a vallások egyenlőségét.⁹ Ezzel a rendelkezésével követte – az *Irányi* által 1868-as képviselőségétől kezdődően oly sokszor hivatkozott – nagy francia forradalom eszményeit, amely az ember és a polgár egyenlőségének az elvét hangoztatta.¹⁰ Ide tartozik azonban az a tény is, hogy a francia forradalom elvi gondolkodói a vallásszabadság kérdésében nem értettek feltétlenül egyet. Az Ember és Polgár Jogok Nyilatkozatának első megfogalmazása során a közrend védelmét és a személyes szabadságot tartották elsősorban szem előtt:¹¹ így a dokumentum a római katolikus felekezetet elismert vallásként tartotta számon, de más felekezetek és vallások számára nem biztosította az egyenjogúságot. *Mirabeau* javaslatára, aki általánosabb, és minden polgárra kiterjedő szabályozást szeretett volna, a szövegből kimaradt az 'elismert vallás' kifejezés, így a lelkiismereti- és vallásszabadság egyetlen korlátja a törvényes rend maradt, azaz, hogy a vallás gyakorlása közben a törvényes rendet sérteni nem lehet.¹² Tanulmányomban nem kívánok azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy Nyilatkozat elvei mennyiben és hogyan érvényesültek. Témánk szempontjából a lényeg az, hogy az európai jogi kultúrában a polgári modernizáció során hivatkozási alapul szolgáltak, ahogy ezt *Irányi* példája is jelzi.

Az 1848: XX. törvénycikk, főként az egyházak ellenállása okán, nem volt végrehajtható. A legkevésbé az egyházak állami finanszírozásának kérdéseibe nyugodtak bele a felekezetek, míg az egyházak egyenlőségének kérdésébe: *„mindannyian készséggel belenyugodtak (...), miután az csupán a bevett vallásfelekezetekre vonatkozott s miután egyenlőség alatt egyebet nem értettek, mint azt, hogy a bevett felekezetek saját ügyeik intézésében és vallásuk gyakorlatában egyforma szabadságot élveznek s az állambatalom*

⁸ A Pallas Nagy Lexikona 6. köt. 362. „*Irányi Dániel kezdeményezésére alakult 1886. Célja az erkölcsiségnek és vallásosságának, nemkülönb a hazaszeretet és a testvériségnek ugy a magán- mint a közéletben előmozdítása és terjesztése.*”

⁹ 1848. évi XX. tc. 2. § E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg.

¹⁰ Ember és Polgár Jogok Nyilatkozata: 1. Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad; a társadalmi különbségek csakis a közösség szempontjából való hasznosságon alapulnak. 10. Senkit meggyőződése, vallási s egyéb nézetei miatt háborgatni nem szabad, feltéve, hogy e meggyőződés s e nézetek megnyilvánulása a törvényes rendet nem sérti.

¹¹ HERGER, Polgári állam és egyházi autonómia 35–36.

¹² HERGER, Az egyházak és az állam közötti viszony modernizálásának modelljei 57.

oltalmára egyformán igényt tarthatnak.”¹³ Ugyanakkor a katolikus egyház államegyházi pozícióját mégis sikerült ezzel a jogszabállyal felszámolni, de arra már nem maradt lehetőség és erő, hogy ezzel a törvénnyel az állam közjogi és magánjogi szabályozását modernizálni tudják.¹⁴ A katolikus egyházi vezetés is ragaszkodott az egyházi önkormányzat és az egyházi vagyon kezelésének kérdésben a megnyugtató megoldáshoz, ám Kossuth a vallásszabadság előfeltételeként tekintett a katolikus egyházi vagyon sorsának rendezésére. Szemlélete szerint az egyházi vagyon nem más mint állami rendelkezés alá tartozó és meghatározott célra irányuló költségfedezet és fizetség.¹⁵ Érdemben a törvény 3. bekezdése ellen léptek fel, amely az egyházak egyházi és iskolákkal kapcsolatos költségeit állami finanszírozással oldotta meg, ugyanis ebben az újabb szekularizáció veszélyét látták.¹⁶ Az arra irányuló törekvések, hogy ez a bekezdés a törvényből kikerüljön, nem járt sikerrel. Az egyházi vagyon államosításától való félelem, a katolikus főpapságot a katolikus egyház autonómia törekvéseinek szószólójává tette.¹⁷ Ez részükről egy stratégiai lépés volt az új politikai helyzetben, az egyházi vagyon szekularizációtól való megóvásához.

Irányi mint a '48-as események központi személye és mint az Igazságügyi Minisztérium kodifikációs osztályának munkatársa, feltehetőleg tevékenyen részt vett az április törvények megalkotásában, és mivel *Kossuth* baráti köréhez tartozott, értelemszerűen magáénak érezte mindazt, amit az áprilisi törvények és a forradalom képviselt. Emellett *Irinyi Józseffel*, a 12 pont egyik megfogalmazójával és *Petőfi Sándorral* együtt a Forradalmi Bizottmány tagja volt, illetve képviselőként is részt vett a törvények megalkotásában és elfogadásában az első népképviseleti országgyűlésben.¹⁸

Mindezt azért volt szükséges előzetesen leszögezni, mert *Irányinak* a párizsi száműzetése utáni visszatérésekor, és az Országgyűlésbe való ismételt beválasztása után kezdődő munkáját – amelyet a vallásszabadság elérése és a polgári házasság bevezetése érdekében folytatott – nagyban befolyásolta a '48-as forradalom és szabadságharc folyamán elért jogi vívmányok továbbvitele, éltetése. Ám nem csak az Országgyűlésben, de a nemzet köztudatát képviselő sajtóban is jelentek meg írásai 1867-től. A Magyar Újság című lapban indított egy „*Levelek egy képviselőhöz*” című cikksorozatot. Ezekben mindig éppen aktuális kérdésekre keresi a választ, illetve mondja el véleményét. A vallásszabadságról így ír: „*A vallás szabadsága velünk született jog, amelynek önkényes korlátozása az állam általán fogva semmi hatalom nem bocsátkozhatik, nem annyival inkább, mert az, értékefeletti dolgok felőli meggyőződés nem a mi akaratunktól függ.*”¹⁹ Ez az eszmeiség az általa a vallásszabadság kérdésében benyújtott törvényjavaslatában teljességgel nyomon követhető.

4. Irányi törvényjavaslata és a hozzá kapcsolódó országgyűlési vita

Az *Irányi* által képviselt politikai és ezzel jogi érdek a dualizmus korának Országgyűlésében az volt, hogy a kiegyezéssel létrejött duális államberendezkedést módosítsa, és az Ausztriával való együttműködést a közös uralkodó személyére szorítsa vissza. Ehhez kiváló ügy volt az 1848. évi

¹³ BALLAGI, Az 1848: XX. törvénycikkek a történelem világánál 7–8.

¹⁴ HERGER, Polgári állam és egyházi autonómia 230.

¹⁵ HERGER, Polgári állam és egyházi autonómia 142.

¹⁶ SARNYAI, Kossuth Lajos 64.

¹⁷ HERGER, Szabad egyház szabad államban 23-24.

¹⁸ A törvényjavaslat elfogadásával kapcsolatban lásd ZSILINSZKI, Az 1848-ik i vallásügyi törvénycikkek története.

¹⁹ IRÁNYI, Levelek egy képviselőhöz 1.

XX. törvénycikk által már deklarált vallásszabadság kérdésének folyamatos felszínen tartása, hiszen a vallások egyenlőségének újabb törvénybe foglalása egyben a katolikus egyház egyeduralmának végét is jelentette volna, és az osztrák császári ház is katolikus volt, tehát a császári házzal való szembenállás kifejezésére is alkalmas lehetett. *Irányi*val szemben elsősorban a *Tisza Kálmán* vezette Balközép Párt állt, akik szintén Magyarország teljes függetlenségét tűzték ki célul, de más módszerekkel kívánták azt elérni.

Irányi már 1866-ban – még Párizsból, amikor tudomására jutott a nazarénus felekezet létrejötte és az, hogy a felekezet híveit a polgári hatóságok üldözik – levélben követelte az Országgyűléstől a lelkiismereti szabadság biztosítását, a polgári házasság bevezetését, az anyakönyvek polgári hatóságokra bízását és a temetők községi fennhatóság alá kerülését. A kérvényként megfogalmazott levelet bizottság vizsgálta ki, és egy év múlva, 1867-ben azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a kérvényt a vallással kapcsolatos ügyek közé kell helyezni.²⁰

Ezek után *Irányi* 1869. május 13-án nyújtotta be képviselői indítványként törvényjavaslatát, amelynek hármas célja volt: a vallás szabadságának, és a felekezetek egyenlőségének újbóli deklarálása, a polgári házasság (és az ezzel kapcsolatos anyakönyvezés) mielőbbi bevezetése, és az egyházi bíróságok (*sacra sedes*) eltörlése. 1869. júliusi felszólalásában már azt kérte számon az Országgyűléstől, hogy benyújtott törvényjavaslata nem a lehető leggyorsabb módon futott keresztül az országgyűlési osztályokon. „*Midőn ezelőtt néhány héttel a testi büntetések eltörléséről szóló törvényjavaslatot volt szerencsém benyújtani, azon meggyőződést fejeztem ki, hogy ha a nyugat európai művelt államok szempontjából tekintjük hazánk törvénykönyvét, különös két foltot veszünk abban észre: egyik, hogy a testi büntetések nálunk fenállanak: másik, hogy a vallás teljes szabadsága még kimondva nincs.*”²¹ Ugyancsak hasonló témában szólalt fel az október 16-i 54. országos ülésen is, szintén a törvényjavaslat mielőbbi tárgyalását sürgetve. Ezen az ülésen az Országgyűlés már elrendelte a törvényjavaslat osztályokhoz utasítását, annak megvizsgálása céljából, hogy alkalmas-e az általános vitára vagy sem.²² Az osztályok és a központi bizottság végül az 1869. november 4-i ülésen tett javaslatot a tárgyalhatóság kérdéskörében, és ekkor volt a törvényjavaslat (első) vitája is.

4.1. Az 1848. évi XX. tc. illetve *Irányi*, *Eötvös* és *Tisza* javaslatainak összevetése

A következőkben azt a politikai szemléletbeli és jogi fejlődést szeretném bemutatni, amely a vallásszabadság kérdését jellemzi az 1848-at követő időszakban. Ehhez segítségül hívom az 1848. évi XX. törvénycíkket, az *Irányi* és *Eötvös*-féle törvényjavaslatot, és azt a különálló, bár szorosan a tárgyhoz kötődő határozati javaslatot is, amelyet *Tisza Kálmán* nyújtott be az Országgyűléshez.

Az 1848. évi április törvények – *Csizmadia Andor* rendezési elvei alapján²³ – négy fontos témakör köré csoportosíthatók: az 1848 előtti államberendezkedés intézményeit lebontó negatív törvényalkotás cikkelyei,²⁴ az állam új szervezetét szabályozó törvénycikkek,²⁵ a polgári szabadságjogokat biztosító törvénycikkek²⁶ és a gazdálkodási jellegű jogszabályok.²⁷

²⁰ ZELLER, A magyar egyházpolitika 233–234.

²¹ Képviselőházi Napló II. kötet 509.

²² Képviselőházi Napló III. kötet 7.

²³ CSIZMADIA, A magyar közigazgatás fejlődése 73–87.

²⁴ A közteherviselés elvének törvénybe foglalása (VIII. tc.); Az úrbéres szolgáltatások megszüntetése, az úrbéres föld a jobbágy szabad tulajdonába kerül, a birtokosok kártalanítását az állam fedezi (ennek módjáról később intézkednek)(IX. tc.); A közös használatú földek, legelők felosztásával kapcsolatos vitás ügyek rendezésének (és az

A március-áprilisi törvények közül a polgári szabadságjogokat biztosító jogszabályokat tekinthetjük a legjelentősebbeknek, mert bár elvi jellegű jogszabályok, amelyeket ténylegesen végrehajtani – sem az idő szűkössége, sem a törvény elvszerű megfogalmazása miatt – nem lehetett, de olyan jogi hiányosságokat pótoltak a magyar jogéletben, alkotmányosságban, amelyekkel kapcsolatban az európai államok jó része már Magyarország előtt járt.

Bár az előzőekben már említettem az 1848. évi XX. törvénycikket, de mégis újra és újra hangsúlyoznom kell a törvénycikk – a vallásszabadság elvi kimondása okán – fontosságát. Összesen nyolc szakaszban szabályozta a vallással kapcsolatos legfontosabbnak tekintett kérdéseket. Ezek: a vallás szabadságának és a felekezetek egyenlőségének deklarálása, az oktatás költségeinek és szabadságának deklarálása, a katonaság vallási igényeinek biztosítása és az, hogy az 1844. évi III. tc.-et kiterjesztették a görög-ortodoxokra is.²⁸ Ez a törvényi szabályozás azonban nem volt alkalmas a vallások és felekezetek közötti problémák, súrlódások megoldására, mivel több jelentős kérdést nem szabályozott, ezért tekinthetjük csupán egy alkotmányjogi-jellegű deklarációnak, amelynek egyetlen célja a már említett polgári szabadságjogoknak a magyar jogrendbe ágyazása. Természetesen ennek jelentősége így is nagy, mivel ezzel lehetőséget biztosított az összes bevett vallásnak a működésre, egyenlő feltételek mellett. Alkalmazása azonban a jog további fejlődésének folyamán, a későbbiekben, és csak jelentős átalakítás után vált lehetővé.

Irányi 1869 májusában benyújtott, és 1869. július 6-án nyomtatásban megjelent törvényjavaslatának²⁹ szintén a vallás szabadságának kérdése volt a témája. Törvényjavaslatán érződött az áprilisi törvények gondolkodás- és fogalmazásmódja. A törvényjavaslat 12 szakaszból állt (szinte összhangban az 1848. március 15-én megfogalmazott 12 ponttal). Heterogénnek tűnő tárgyakat szabályozott, de ezek a tárgyak mégis szoros összefüggésben álltak egymással. Amennyiben csoportosítani szeretnénk a témákat, azt így lehetne: 1. A vallás szabadságának deklarálása; 2. az esküvel, a gyermekneveléssel és szülői jogokkal, és az egyházak működésével összefüggő szabályok; 3. a házasság és az anyakönyvek vezetésének szabályai; 4. az egyházi bíróságok (szentszékek) megszüntetése, a polgári bíróságok előtérbe helyezése, illetve a főpapok

állami tulajdonú erdők felügyeletének) szabályozása (X. tc.); Az úriszék eltörlése (XI. tc.); Az egyházi tized eltörlése (a kártalanítás rendezését a következő országgyűlésre hagyva)(XIII. tc.); Az ősiség eltörlése (XV. tc.).

²⁵ Felelős magyar minisztérium létrehozása és a végrehajtói hatalom működésének szabályozása (III. tc.); Kétkamarás, évenként összehívandó országgyűlés létrehozása Pesten (korábbihoz képest bővebb jogkörrel, pl. éves költségvetés, bármilyen tárgyú törvényhozás) (IV. tc.); Az országgyűlés népképviselői jellegét biztosító választási kódex létrehozása (V. tc.); A Partium visszacsatolásának kimondása (VI. tc.); Egyesülés Erdéllyel (VII. tc.); A vármegyék autonómiájának további biztosítása (XVI. tc.), további szabályozásig a tisztségviselő váltás megtiltása (XVII. tc.); A szabad királyi városok igazgatásának népképviselői alapokra helyezése, városi szervek hatáskörének szabályozása (XXIII. tc.); A községek közigazgatásának rendezése (XXIV. tc.); Egyéb területek közigazgatásának rendezése (Jászkun: XXV. tc.; Hajdú: XXVI. tc.; Fiume: XXVII. tc.; Buccari XXVIII. tc.); Törvényi rendelkezés a nemzeti színről és a címerről (XXI. tc.); Nemzetőrség létrehozása (XXII. tc.).

²⁶ Az előzetes cenzúra eltörlésével sajtószabadság biztosítása (XVIII. tc.); A bevett keresztény felekezetek egyenjogúságának biztosítása (XX. tc.); Tanszabadság deklarálása egyetemi szinten: szabad szak és tanárválasztás (XIX. tc.); Színházak működésének jogi szabályozása (XXXI. tc.).

²⁷ A földbirtokosok kártalanítása az úrbéres földek elvesztéséért (XII. tc.); Hitelintézet felállítása a bevétel nélkül maradt földbirtokosok megsegítésére (XIV. tc.); Vasútépítési és folyamszabályozási terv lefektetése *Széchenyi István* munkája alapján (XXX. tc.).

²⁸ A törvény az evangélikus és a katolikus felekezetek közötti kérdéseket szabályozza, főként az evangélikus lelkész előtt kötött házasság érvényességéről és az egyik felekezetből a másikba való áttérésről rendelkezik. Ezeket a szabályokat ezzel kiterjeszti a görög – ortodoxokra is.

²⁹ Képviselőházi irományok I. köt. 292–293.

állami kiváltságainak megszüntetése (például főrendiházi tagság); 5. A temetők és a temetések szabályozása. A temetők kérdése azért is bírt különös jelentőséggel, mivel addig csak felekezeti temetők léteztek, a 19. században kerülnek előtérbe a köztemetők, ahová felekezeti hovatartozásra tekintet nélkül bárki temetkezhetett.³⁰ Az egyházak, de főként a katolikus egyház a temetőt szent helynek és a temetést szentelménynek tekintette, és ezzel együtt megszabta azt is, hogy kik, hogyan és mikor temetkezhetnek a megszentelt földbe. Különösen tilos volt az eretnekek, vagy pld. az öngyilkosságot elkövetőknek az egyházi temetőben való eltemetése. A temetők forgalmon kívüli dolgoknak voltak tekinthetőek, mint az istentisztelet céljait szolgáló dolgok már a középkorban is, de ez a szabályozás a 19. századig az egyházi temetőkre fennállt.³¹ A büntetőjog is szankcionálta az egyház elleni bűncselekményeket, amelyekbe a temetők meggyalázása is beletartozott.³² Tehát a vallásszabadság kérdésének szempontjából nagy jelentőséggel bírt az, hogy mindenki számára, felekezeti hovatartozás nélkül lehetőség legyen korlátozások nélkül megadni a végtisztességet. Irányi törvényjavaslatát követően két jogszabály is rendezni próbálja a köztemetőket és a temetéseket: az 1868. évi LIII. törvénycikk 22. §-a és a 1876. évi XIV. törvénycikk 116. §-a.³³ Ugyanakkor a temetések és a temetők kérdésének rendezése az egyházak szekularizációját is szolgálta: azaz azt a törekvést, hogy az egyházak és az állami hatalom távolodjon egymástól.³⁴

Külön ki kell emelni a polgári házasság bevezetésére irányuló 8. §-t, amelyről kijelentette, hogy a házasságot pusztán polgári szerződésnek kell tekinteni, (az állam szempontjából, az egyházak, főként a katolikus és a görög-ortodox egyházak szempontjából szentségi jellege természetesen megmarad) és mint polgári jogi szerződést, szabályozni az államnak van jogosultsága, külön törvény keretei között, főként a házasság megkötésének és felbontásának módja tekintetében. A polgári házasságot *Irányi* a vallásszabadság szükségszerű velejárójának tekintette, és ezért a két kérdés együttes szabályozását látta jónak.³⁵

Bár valóban különböző tárgyakat szabályozó jogszabály-javaslatról van szó, de ezek a tárgyak szoros összefüggésben állnak, hiszen a vallás szabad megvallása és gyakorlása több, az állam érdekszférájába tartozó kérdést is szabályozási körébe kell, hogy vonjon. Magát a javaslatot *Irányi* azért ilyen röviden fogalmazta meg, mert több tárgyában is az a gondolat vezette, hogy a részletszabályokat és a végrehajtási szabályokat az egyes szaktárcáknak kell kidolgoznia, erre utalást is tesz a törvényjavaslat a 12.§-ban. Tehát *Irányi* ezt a javaslatát szinte a vallásszabadság kérdése „alkotmányjogi jellegű” szabályozásaként nyújtotta be és ezen elképzeléséért 24 éven keresztül folytatott küzdelmet az Országgyűlésben, egészen 1892-ig.

Irányi javaslatával szemben 1870. április 7-én *Eötvös József*, az *Andrássy Gyula* által vezetett kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere ellen-törvényjavaslatot nyújtott be, részben az *Irányi*-féle javaslat kapcsán kialakult nyomásból fakadó kényszer hatására, hiszen az *Irányi*-féle javaslat

³⁰ TÓTH: Ökumenikus tendenciák, <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/TOTHVIL.HTM#top>

³¹ BÉLI, Magyar jogtörténet 66.; MEZEY: Magyar jogtörténet 97.

³² MEZEY, Magyar jogtörténet 291.

³³ A törvényesen bevezetett vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló 1868. évi LIII. törvénycikk 22. §-a így rendelkezett: „*Temetőkben a különböző vallásfelekezetek tagjai vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek.*” A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk 116. §-a szerint: „*Minden község köteles egy, a helyi népesedési és egészségügyi igényeknek megfelelő, kellőleg berendezett községi temetőhelyet fenntartani. E kötelesség alól csak az esetben engedtetik kivétel, ha a községben egy vagy több felekezeti oly temető létezik, melyekben a temetkezés szabadsága biztosítva van.*”

³⁴ HERGER – KAJTÁR, Egyetemes jogtörténet 197.

³⁵ HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 84–85.

azért került elutasításra a képviselők nagy többsége által, hogy a kormánypártnak lehetősége legyen saját jogszabály-tervezetének bemutatására.

Eötvös törvényjavaslata³⁶ erősen ráépül *Irányi* javaslatára, fő elemeiben teljesen megegyezik avval. Újdonságértéke mégis abban áll, hogy sokkal részletesebben dolgozza ki az egyes témákhoz fűződő szabályokat, tehát már nem kíván magának „alkotmányjogi jelleget”, és nem tekinti magát keretjogszabálynak, hanem valóságosan kívánja szabályozni az adott kérdést. Ez nagy előrelépésnek tekinthető *Irányi* javaslatához képest. A törvényjavaslat címe is azt sugallja, hogy más koncepcióról van szó, mint a megelőző törvényjavaslat kapcsán: *Eötvös* már nem a vallás szabadságáról beszél, amely egy elméleti, alapjogi elv kinyilvánítása lenne, hanem a vallás szabad gyakorlásáról, és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról. Ez valóban minőségi változás, mivel ezzel az apró kifejezésbeli változtatással egy nagy lépést tesz afelé, hogy törvényjavaslata alkalmazhatóvá is váljon. Ugyanis, ahogyan majd a későbbiekben látjuk, míg a vallás szabadságát minden politikai oldal egyhangúan támogatta, ám a vallás szabad gyakorlásának kimondásától már tartózkodtak. Ahogyan maga *Eötvös* is ír a törvényjavaslat indokolásában: „*Nézetem szerint a hívés szabadságát, tehát a szorosabb értelemben vett vallásszabadságot akár megadni a polgároknak, akár tőlük megtagadni, az államnak hatalmában nincs – az egyéni hit az egyének lelkiismeretében honolván, melyhez semminemű külső hatalom hozzá nem férhet. (...) A tárgy ezen felfogása okozza: hogy törvényjavaslatomnak már címe is nem a „vallás” vagy „hítsszabadság” hanem; a „vallás szabad gyakorlatáról” és a „vallásfelekezetek egyenjogúságáról” szól.*”³⁷

Mint az előzőekben említettük, addig, amíg a vallásszabadság kérdése elvi kérdés maradt, – amely a gyakorlatban semmilyen presztízsveszteséggel sem járt a bevett vallások számára, – hiszen végrehajtani sem lehetett a gyakorlatban (ezért viselték könnyedén a bevett vallások a vallásszabadság deklarációját is az 1848. évi XX. tc. kapcsán) ez nem okozott válságot. Amint azonban a vallás szabad gyakorlásának törvénybe iktatása már gyakorlati megvalósulást is előrevetített, – mivel egy ilyen törvényhez már kapcsolható végrehajtási rendelet, kapcsolódhat (és kapcsolódott is) indokolás, amelyek a végrehajthatósághoz nyújtottak volna támpontokat a jogalkalmazóknak, – már felmerülhettek politikai és jogi problémák.

Eötvös törvényjavaslata szintén főbb szempontok alapján alkotja meg a maga rendszerét. A törvényjavaslatról ebben az esetben is el lehet mondani, hogy *lex satúra*³⁸, de az mindenképpen előnyére válik, hogy sokkal inkább fő tárgyánál marad, mint az *Irányi*-féle javaslat. Főbb elemeit tekintve így csoportosíthatjuk a szabályozást: 1. a vallás szabad gyakorlásának elve (1. §); 2. a vallás szabad gyakorlása és az állammal szembeni kötelezettségek összefüggése (2-3. §); 3. az egyházak létrehozásának szabályai (4-6. §); 4. kegyúri jogok és *canonica visitatio* gyakorlása, áttérés egyik vallásról a másikra és ennek szabályai (7-8. §); 5. a házasság polgári szerződés jellege, és a gyermekek nevelésének kérdése (9-10. §); és végül 6. a temetők és temetések kérdése (11. §).

Kiemelést érdemel a törvényjavaslatból a házasság szabályozása, bár egyértelmű, hogy a házasságkötést, – amiatt, hogy ez a kérdés sokrétű, és több jogágot is felölel, – nem lehetett egyetlen jogszabály két szakaszában megnyugtatóan rendezni. A jogszabálytervezet elsődlegesen kijelenti, hogy a különböző felekezetekhez vagy vallásokhoz tartozó személyek, polgári joghatását tekintve érvényesen köthetnek házasságot, akkor is, ha ezt az egyházi szabályok tiltanák. Például a

³⁶ Képviselőházi irományok IV. kötet 257–258.

³⁷ Képviselőházi irományok IV. kötet 259.

³⁸ *Lex per satura*: salátatörvény, heterogén témáknak egy jogszabályba foglalása.

római katolikus egyház szabályai szerint a különböző felekezetekhez tartozó jegyesek (*mixta religio*: katolikus és megkeresztelt, nem katolikus házassága) a vegyesvallás érvénytelenítő tilalma alá esnek, így csak a püspök felmentésével, míg a különböző vallásokhoz tartozók (*disparitas cultus*: katolikus és meg nem keresztelt házassága) a valláskülönbség érvénytelenítő akadályára alá esnek és csak a püspök engedélyével köthetnek házasságot, de hasonló szabályokat találunk a zsidó illetve a mohamedán vallás esetében is. Ezen kívül az *Irányi*-féle tervezethez hasonlóan ez a jogszabályjavaslat is kijelenti, hogy a házasság polgári szempontból szerződés, és mint ilyet kizárólag az állam által alkotott törvények szabályozzák, illetve ítélik meg. A házasság szerződéses karakterét önmagában a felekezeti jogrendek (a kánonjog és a protestáns egyházjog) sem vonták kétségbe. A római katolikus egyház felfogásában a házasságnak mint szentségnek az alapja az érvényes szerződés volt;³⁹ *Luther* a házasságot a földi hatalom társadalmi intézményeként kölcsönös ígéreten alapuló szerződésként értelmezte,⁴⁰ *Kálvin* pedig a házastársak szövetségén alapuló szerződésként fogta fel.⁴¹ A természetjogászok ezt a szerződéses karaktert szintén kiemelten hangsúlyozták, ha más-más értelmezési keretben helyezték is el.⁴² Tehát már az *Irányi*-féle vitákat jóval megelőzően is megoszlottak a vélemények a házasság természetével kapcsolatban, de látható, hogy természetjog különböző irányzatainak hatására alapvetően a polgári szerződésként történő felfogás dominált.

Eötvös, indokolásában azt is kifejti, hogy saját nézetei szerint a vallásszabadságról rendelkező jogszabályban csak két fő elvet kell érinteni a házassággal kapcsolatban: a felek vallási különbözősége az állam szempontjából nem lehet akadály a házasság megkötésének, amint azt már fentebb kifejtettem. Ezen kívül az állam a házasságnak csak a polgári jogi szempontú részére terjeszti ki figyelmét, a vallásra nem, és ezeket a vallási momentumokat az állam elválasztja a házasság polgári részétől, de a házasság polgári útjának egyedülivé és kötelezővé tétele túlhaladja egy vallásszabadsággal kapcsolatos jogszabály kereteit.⁴³

Tehát ez a jogszabálytervezet még nem kívánta a polgári házasságot bevezetni, de már lefektette annak alapjait, ami később az 1894. évi XXXI. tc.-ben fog kicsúcsosodni: hogy a házasságnak van pusztán polgári jogi oldala, amely felett az állam diszponál, és ezért ezzel kapcsolatban jogszabályokat alkothat, szabályrendszert hozhat létre és meghatározhatja a házasság megkötésének módját, szabályait, akadályait, a fölötte való bíraskodást és a házasság felbontását. Ez az állami jog azonban nem érinti az egyházak saját hitvallásuk szerinti elgondolását a házasságról. Ilyen értelemben még nem jön létre a *matrimonium non existens* esete sem, inkább a polgári és az egyházi elem egy párhuzamos „együttéléséről” van szó. A törvényjavaslat megvitatására azért nem került sor, mert *Eötvös József* 1871. február 2-án meghalt, így a kérdés csak 1872-ben a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor merül fel újra.⁴⁴

Az előzőekben tárgyalt két törvényjavaslattal szemben áll egy harmadik elképzelés, amelyet betervezője törvényjavaslatnak tekintett, de amely csupán két rövid gondolatból állt. Ehhez kapcsolt egy határozati javaslatot is, amelyben a minisztériumot utasíttatja az

³⁹ HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 48–49.

⁴⁰ HERGER, A 17. századi protestáns természetjog 67.

⁴¹ HERGER, A 17. századi protestáns természetjog 70–72.

⁴² HERGER, A 17. századi protestáns természetjog 84–85.

⁴³ Képviselelőházi irományok IV. köt. 261.

⁴⁴ HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 85.

Országgyűléssel a vallásszabadságról szóló törvény benyújtására (tulajdonképpen erre válasz Eötvös javaslata). *Tisza Kálmán* határozati javaslatában nagyon röviden próbálja a kérdést rendezni. „*A kiváló taktikust, aki a függetlenségi párt szélső szárnyának vezére volt, nyilván az az elgondolás vezette, hogy egyfelől magáévé tegye a szélsőséges elveket, de olyan formában, hogy azszal ne mondjon többet pusztán elvi kijelentésnél.*”⁴⁵

Tisza arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vallás szabadságát elvben ki kell mondania a magyar Országgyűlésnek, ám azt, hogy ez miképpen valósuljon meg, a jövőre kell bízni. Ebben nagyon hasonlít, az 1848. évi XX. törvénycikkhez, amely hasonló alapokon állt. Tehát ő is az alapjogi deklarációt tartotta fontosnak, a részletek kidolgozását, a végrehajtást azonban nem. Ehhez mérten az ő javaslata csak két szakaszból állt: a teljes vallás- és lelkiismereti szabadságot mindenki számára biztosítani kell, vallása miatt polgári és politikai előnyt senki nem élvezhet, de ilyen előnyre hivatkozva állampolgári kötelességeinek teljesítését nem is tagadhatja meg.⁴⁶ A vita folyamán ezt a javaslatot azért utasította el a képviselők nagy része, mert nem tesz semmivel többet, mint amit a már említett 1848. áprilisi törvény: deklarálja az alapjogot. A képviselők úgy látták, erre már nincs szükség újra, mivel az előzetesen már megtörtént.

4. 2. Az Irányi-féle törvényjavaslat vitája (1869. november 4–5.)

Irányi törvényjavaslata igen nehezen jutott az Országgyűlés elé. 1867-es képviselővé választása után rendszeresen interpellált a vallásszabadság kérdésében, végül 1869-ben be tudta nyújtani javaslatát, amelyet a házszabálynak megfelelően az országgyűlési osztályok (ügyrendi bizottságok) vizsgáltak meg, majd a központi bizottság készített róla véleményt, annak megállapítására, hogy vitára bocsátható-e vagy sem. Amikor az osztályok – az Országgyűlés tagjait kilenc osztályba sorolták annak megalakulásakor, és mindenkinek valamelyik osztályban kellett tevékenykednie, hasonlóan a mai bizottsági munkához – befejezték a tárgyalást az egyes ügyekben, előadót választottak, aki képviselte őket, és amennyiben 5 osztály végzett a tárgyalásokkal, központi bizottság alakult, amelynek elnöke a házelnök vagy a ház egyik alelnöke volt.⁴⁷ A központi bizottság feladata az volt, hogy az osztályok véleményét írásba foglalja, többségi véleményt alakítson ki a törvényjavaslattal kapcsolatban, majd egy előadót választott, aki az Országgyűlésben a tárgybán felszólalt. A központi bizottság rendelkezett az így keletkezett iratanyag kinyomtatásáról, és az Országgyűlés tagjaihoz történő eljuttatásról is. Az Országgyűlés a tárgyat bármikor visszautasíthatta az osztályokhoz vagy a központi bizottsághoz.⁴⁸

Érezhetjük, hogy ebben a rendszerben egy törvényjavaslat könnyen elakadhatott már az egyes osztályoknál is, hiszen amíg nem volt legalább 5 egyetértő osztály, nem lehetett továbblépni, viszont az indítványozónak volt lehetősége az osztályüléseken részt venni és a tagokat meggyőzni, ez azonban hosszadalmas és fáradtságos munka volt. *Irányi* javaslata is mintegy 7 hónap alatt jutott csak el addig, hogy a központi bizottság megtehesse javaslatát vele kapcsolatban.

⁴⁵ K. TÖRÖK, A magyar egyházpolitikai harc története 17.

⁴⁶ Képviselőházi napló III. köt. 181.

⁴⁷ CIEGER, A magyar Országgyűlés a dualizmus korában I. 162–171.

⁴⁸ MÁRKUS, Magyar Közjog – a hatályban levő tételes jogforrások alapján 493–495.

Azonban ez a javaslat *Irányi* számára nem volt kedvező, mivel a központi bizottság nem javasolta részletes vitára a törvényjavaslatát. Ugyan alapelveként elfogadta és támogatta a vallásszabadság törvényi kijelentését, de magát a javaslatot nem. Fő indokai közé az tartozott, hogy egyrészt a javaslat olyan alaki hibákban szenved, amelyet a bizottság nem tudott javítani, ezért teljesen új javaslatot kellene készítenie, amire nincsen lehetősége, másrészt heterogén tárgyakat tartalmaz, amelyeket ezzel a javaslattal nem lehet megoldani.⁴⁹

A központi bizottság véleményezése kapcsán parázs vita alakult ki a képviselők között a vélemény jogossága vagy jogalap nélkülsége kapcsán. A személyeskedést sem mellőzve tárgyalták a törvényjavaslatot, ám még korunk emberének is érdemes megcsodálni azt az intelligenciát, és műveltséget, amelyekkel e felszólalásokat megalkották a korabeli szónokok. A törvényjavaslat tárgyalásra való elfogadása melletti fő érveket és elutasítása melletti érveket a következőképp lehet csoportosítani. A mellette álló érvek: 1. alapvetően a vallásszabadságot, mint eszmét támogatni kell; 2. a törvényjavaslat hibáit, a részletes vita alkalmával pótolni lehetne; 3. csak azért nem támogatják a képviselők, mert az indítvány „nem a vörös székekből” érkezett, (nem kormányoldali, hanem független/ellenzéki az indítványozó); 4. a kormány célja a kérdés elodázása; 5. nem lehet *lex satúra*, mivel minden része kapcsolódik a vallásszabadság fő kérdéséhez; 6. addig, amíg a törvényjavaslatban foglaltak meg nem valósíttatnak, nem lehet vallásszabadságról beszélni az országban; 7. az államnak csak azokkal a momentumokkal kapcsolatban kell kimondania, hogy nem akar beavatkozni, amelyekben a vallás és az emberi élet kapcsolódik: mint pld. a házasság, de a gyermek születése már nem⁵⁰; 8. a minket körülvevő országok megelőznek bennünket ebben a témában (Ausztria, Románia). A szemben álló érvek: 1. a vallásszabadság elvi kimondása már megtörtént, fölösleges újra jogszabályba foglalni; 2. a törvényjavaslat *lex satúra*, olyan szabályokat tartalmaz, amelyeket 10-12 különálló jogszabályban kellene szabályozni; 3. az egyenlőség lépjen életbe, de úgy, hogy a katolikus egyház jogaiból ne veszítsen; 4. a törvényjavaslat rendelkezik a polgári házasságról, de nem ad részletszabályokat; 5. a törvényjavaslatban semmi novum nincsen, minden, ami benne szerepel, már működik a gyakorlatban; 6. a törvényjavaslat útnak engedésével mindenféle elferdült elképzelés nyerne teret az országban; 7. a vallásszabadság csak az „egy akol, egy pásztor” elv megvalósulása esetén jöhet létre. Szándékosan nem emeltem ki azt, hogy ezek az érvek és ellenérvek melyik képviselő szájából hangzottak el, és ők milyen politikai oldalt képviseltek, mivel az érvek és ellenérvek halmazai egyértelműen mutatják meg a törvényjavaslat erősségeit és gyengeségeit is, és ebből a szempontból a támogatónak vagy a kritika megfogalmazójának pártállása lényegtelen.

Fontos azonban felidézni a központi bizottság előadójának *Hrabár Manónak*⁵¹ összefoglaló szavait, amelyekkel végül is a vitát zárta, és amelyben összefoglalta az előzőekben különválasztott tényeket. A központi bizottság véleményezése szerint a törvényjavaslatnak már a címe is hibás, mivel nem csupán a vallásszabadság kérdését rendezte, hanem más ezzel kapcsolatos, de a bizottság véleménye szerint tárgyától független kérdésekben is rendelkezéseket tartalmazott. Ugyan kimondta a vallásszabadság elvét, de annak az államhoz való viszonyáról nem beszélt. Azaz nem magyarázta meg azt, hogy azt hogyan és miként kell a gyakorlatban végrehajtani. Az esküforma tekintetében a központi bizottság nem tartotta elégségesnek az egyszerű „*esküszöm*”

⁴⁹ Képviselőházi napló III. köt. 177.

⁵⁰ Képviselőházi napló III. köt. 177–194.

⁵¹ Képviselőházi napló III. köt. 202–204.

formulát, mivel fontosnak látta, a magyar hagyományokat is tekintetbe venni. Magyarországon ekkor a bevett esküformához az „Isten engem úgy segíyen!” vagy hasonló kifejezést volt szükséges hozzáfűzni.

A gyermekek vallásos nevelésével kapcsolatos törvényrészt szintén hiányosnak látták, mivel az ezzel a kérdéssel kapcsolatos bővebb szabályozás hiányzott. Az egyházak jogainak és kötelezettségeinek egyenlőségéről szóló szakaszt helybenhagyta a bizottság. A felekezetek szabad választási jogáról szóló részt fölöslegesnek tekintették, mivel az adott kérdésben egyébként is így járhattak el az egyházak. Az anyakönyvezéssel kapcsolatosan visszautaltak *Tisza Kálmán* véleményére, aki szerint a magyar közigazgatás nem állt olyan technikai alapon ebben a korszakban, hogy a járási, vagy falusi szolgabírákra rá lehetett volna bízni az anyakönyvek vezetését, egyrészt elfoglaltságaik sokasága, másrészt pedig az anyakönyvvezetésben való járatlanságuk és tudatlanságuk okán.⁵²

A polgári házasság bevezetésének kérdése tekintetében a központi bizottságnak az volt a véleménye, hogy az az igazságügyi tárcához tartozó kérdés, mivel kodifikációt igényelt, illetve az előadó ismét megismételte, hogy heterogén tárgyakat nem lehetséges egy jogszabályban rendezni. Az egyházi bíróságokat (szentszékeket) megszüntető szakasszal kapcsolatban a vélemény az volt, hogy ennek egyelőre még nem jött el az ideje. Továbbá az egyház előtt kötött házasságokat az egyházi bíróság bírálja el, és amint a kötelező polgári házasságról szóló jogszabály elkészül, a polgári hatóságok előtt kötött házasságokat a polgári bíróság bírálja majd el.

A temetőkkel kapcsolatos szakaszt a központi bizottság helybenhagyta, azaz elfogadta, hogy az elhunytak temetését vallási alapon, vagy vallási szabályok megsértése okán megtagadni nem szabadott, mivel a temetők a községek felügyelete alatt álltak. Minden vallásfelekezet azonban a saját földjén nyithatott új temetőt, ha akart.

Végül az utolsó szakaszban, amely derogálja a törvényjavaslatot megelőző, a vallással vagy a felekezetekkel kapcsolatos jogszabályokat, egyben megszüntette a jogszabály előkészítője a főpapok közjogi kiváltságait is. A központi bizottság véleménye azonban az volt, hogy ezt a kérdést nem a vallásszabadságról szóló törvényben kell rendezni, mivel az erre nem alkalmas.

Ezen kívül az előadó néhány szóban kitért *Tisza* javaslatára is, amennyiben megjegyezte, hogy ez a javaslat ugyanazt tartalmazza, mint a központi bizottság javaslata, ezen kívül tévesen tételezi fel azt, hogy a központi bizottság javaslatának célja az, hogy a vallásszabadságról szóló törvény megalkotását elodázza, illetve téved abban is, hogy vallás- és közoktatásügyi minisztert nem fogja a kormány utasítani a törvényjavaslat benyújtására. (Hozzáteve, hogy *Eötvös* nyújtott be egy ellen-törvényjavaslatot, de ez a javaslat nem a végleges megoldása volt a vallásszabadság kérdésének, hiszen az csak 1895-ben nyert törvényi szabályozást).

A törvényjavaslat vitája végül a szavazással zárult, amelynek keretében tulajdonképpen nem *Irányi* javaslatáról döntöttek, mivel azt a központi bizottság nem találta alkalmasnak a vitára. *Tisza* javaslatát sem találták kellően komolyan vehetőnek a vitához (és egyébként is határozati javaslatként nyújtotta be, ami lehetetlenné tette a szavazást), a Képviselőház pedig a következő kérdésben dönthetett: „Elfogadja e a képviselőház az, *Irányi Dániel* képviselő úr által a vallásszabadságról beterjesztett törvényjavaslat mellőzésével, a központi bizottság által beadott határozati javaslatot: „szólíttassék fel

⁵² Képviselőházi napló III. köt. 180.

*a miniszterium, hogy a teljes és általános vallásszabadság, egyenlőség és viszonyosság gyakorlati kivitele iránt, mielőbb egy törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé”, vagy pedig nem?*⁵³

Mivel 20 képviselő névszerinti szavazást kért, ezért az Országgyűlés soros elnöke így is rendelte el azt: 402 képviselő közül 108 szavazott igennel, 117 nemmel, és 136 képviselő nem volt jelen. Ennek értelmében a központi bizottság jelentését határozati rangra emelte az Országgyűlés, és *Irányi* törvényjavaslata lekerült a napirendről.⁵⁴

Irányi hiánypótló kezdeményezése, amellyel Európához próbálta meg felzárkóztatni a magyar jogalkotást ekkor sajnálatosan kudarcot vallott. Bár *Irányi* elgondolása jó volt, és követte a környező európai államok jogalkotását, sőt tulajdonképpen az áprilisi törvényekkel elinduló magyar jogfejlődést is, de a politikai szintéren megbukott, mivel a magyar politikai viszonyok ekkor még nem voltak kedvezőek egy ilyen jogszabály elfogadásához.

Az egyházi befolyás túlsúlya, a katolikus egyház államegyház szerepe, és nem utolsósorban a magyar politikum szűklátókörűsége még nem engedte, hogy ez a törvényjavaslat arra a helyre kerüljön, amelyet egyébként megérdemelt volna, vagyis a Magyar Törvénytárba. Hiába kért az Országgyűlés a vallás-és közoktatásügyi minisztertől új törvényjavaslatot, és hiába nyújtotta be azt a miniszter, az Országgyűlés nem fogadta el azt sem. Még csak odáig sem jutott el javaslata, mint *Irányi*, nem jutott túl az osztályokon és a központi bizottság sem foglalkozott vele.

Irányi azonban nem adta fel, hanem kitartóan benyújtotta javaslatát 1871-ben, 1879-ben, 1880-ban, 1883-ban és 1889-ben is. Végül 1892-ben teljesebben be *Irányi* törvényjavaslatának sorsa, vagyis ekkor kerül ismét az Országgyűlés elé, és végre a kormánypárti oldaltól is támogatást kapott a javaslat tárgysorozatba vétele, de ismételt tárgyalására már nem került sor, hiszen ekkor már kidolgozás alatt állt a polgári házasságról szóló törvény (1890-től), amelyet 1894-ben fogadott el az Országgyűlés, és a vallásszabadságról szóló törvény is, amely egy évvel később, 1895-ben követte a házassági törvényt.⁵⁵

5. *Irányi* törvényjavaslatának utóélete 1892-ben

Munkámban nem áll módomban az, hogy *Irányi* 1869-től 1892-ig tartó küzdelmének teljes vonulatát bemutassam, mert az túllépné e tanulmány keretein. A Képviselőházi Naplók tanúsága szerint *Irányi* kitartóan újra és újra benyújtotta határozati javaslatát, interpellált az Országgházban, nem csak a vallásszabadság kérdésében, hanem más témákat is érintve.

Külön meg kell azonban említenem az 1873–1874. évet, mivel az Országgyűlés *Trefort Ágoston* vallás-és közoktatásügyi miniszter javaslatára ekkor egy különbizottságot küldött ki az állam és az egyház viszonyának rendezéséhez szükséges körülmények felmérésére.⁵⁶ „*Deák Ferenc*, ekkor, utolsó parlamenti beszédében a kötelező polgári házasság mellett foglalt állást. Kijegyezte, hogy a kötelező polgári házasságkötés nem sérti az egyházakat semmilyen tekintetben sem, mivel az államot csak a kötésnek a polgári oldala érdekli.”⁵⁷ A bizottság 1874. április 26-án nyújtotta be jelentését, amelynek konklúziója a következő⁵⁸: 1. az egyház és az állam viszonyát egyetlen törvényben rendezni sem nem célszerű,

⁵³ Képviselőházi napló III. köt. 205.

⁵⁴ Képviselőházi napló III. köt. 206.

⁵⁵ HERGER, Polgári állam és egyházi autonómia 237–242.

⁵⁶ K. TÖRÖK, A magyar egyházpolitikai harc története 28.

⁵⁷ HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 85.

⁵⁸ Képviselőházi irományok XXIV. kötet 179–186.

sem nem lehetséges; 2. legelső teendőnek egy házassági törvény megalkotását látta célszerűnek a bizottság, amelyben a házasság polgári jogi jellegének az ország minden lakosára nézve kötelező erejű szabályozást kell létrehozni, de úgy, hogy azzal a házasulók vallásos hitének megfelelő egyházi szentesítést is meg lehessen valósítani; 3. akár elvileg, akár gyakorlatilag tekintve a bizottság a legsürgetőbbnek a vallás szabad gyakorlása kérdésének rendezését látta, ennek érdekében az 1848. évi XX. tc.-ben megfogalmazott, a bevett vallásokra vonatkozó egyenlőséget ki kell terjeszteni minden vallásfelekezetre; 4. szükséges a kegyúri jogok (*ius patronatus*) teljes körű és korszerű szabályozása.

E legfontosabb alapelvek megfogalmazása mellett a bizottság tulajdonképpen az *Eötvös*-féle törvényjavaslatot bővítette ki 33 szakaszra, és a vallásszabadság kérdését még részletesebben kívánta szabályozni. Ezt a bizottsági véleményt tekinthetjük az *Eötvös*-féle javaslat továbbélésének, bár természetesen az Országgyűlés ezek után sem alkotott még törvényt a kérdésben, de ez a bizottsági jelentés, és az alapján született törvényjavaslat lett az 1894-1895-ben megalkotott két végleges jogszabály elvi alapja is.

Végül 1892 azért volt fordulópont a törvényjavaslat történetében, mert 1890-ben *Csáky Albin* vallás- és közoktatásügyi miniszternek a keresztelezési bizonylatok kölcsönös megküldése tárgyában az egyházmegyei hatóságokhoz intézett 10.086/1890 sz. rendelete – amely módosította az 1868. évi LIII. törvénycikk 12. §-át – nagy vihart kavará, hatalmas országgyűlési vitákat váltott ki. Ennek kapcsán került elő ismét a vallásszabadság kérdésköre is az Országgyűlésben.

A már említett vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet, az úgynevezett elkeresztelezési rendelet – amelynek rövid lényege, hogy az 1868. évi LIII. törvény⁵⁹ által szabályozott vegyes házasságokból származó gyermekek esetében a fiúk apjuk, a lányok anyjuk vallását követik – a már említett 1868-as jogszabályhoz kiegészítésként azt a szabályt fűzi, hogy amennyiben egy lelkész egy nem hozzá tartozó gyermeket keresztel meg, akkor köteles az anyakönyvi adatokat az illetékes lelkésznek átküldenie. Például katolikus apa és evangélikus anya leány gyermekét a katolikus lelkész kereszteli meg, de az evangélikusnak lenne erre joghatósága, akkor az adatokat a katolikus lelkésznek az evangélikus lelkészhez kell továbbítani. Ezzel a rendelettel a legfőbb probléma az volt, hogy a katolikus papság nem volt hajlandó végrehajtani a rendelkezést, annak ellenére sem, hogy a rendelet szabálysértőként kezeli azt, aki nem hajtja végre, és pénzbüntetésre ítéli.⁶⁰

Az országgyűlési vita a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetése kapcsán lángolt fel ismét az 56. országos ülésen, 1892. május 19-én. Az elkeresztelezési rendelet miatt a katolikus lelkészek ugyanis a képviselők egy része szerint két tűz közé kerültek, egyrészt lelkiismeretük szavának akartak engedelmessé válni, de kötelezve voltak az állami előírásokat is betartani.

Csáky Albin ezért azt javasolta, hogy az 1868. évi LIII. tc-et felül kell vizsgálni, és az állami anyakönyvezést létrehozni. E hozzászólás hatására *Irányi* ismét beterjesztette határozati javaslatát – mint 23 év óta minden ülészakban –, amely ekkor így hangzott: „*A képviselőház utasítja a vallás- és közoktatási ministert, hogy a vallás szabad gyakorlatáról és a felekezetek egyenjogúságáról minél előbb törvényjavaslatot terjesszen elő.*”⁶¹

⁵⁹<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800053.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+LIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>.

⁶⁰ HERGER, Polgári állam és egyházi autonómia 236.; GROSSCHMID, A házassági törvény 312–323.

⁶¹ Képviselőházi Napló III. köt. 266.

Látszólag az ekkor beterjesztett határozati javaslat ismét süket fülekre talált a képviselők között. Ugyanakkor Gyórfy Gyula képviselő egy teljesen új szempontrendszerrel állított fel, amely végül eldöntötte a vitát.

Ő a probléma és a vita okát a kiegyezéssel Magyarországra kényszerített helyzettel indokolta. Hiányolta a nemzeti önazonosságot az oktatásban, és a felekezetek autonómiáját, ezért támogatta a vallásszabadság kérdését is. Az elkeresztelési rendelettel kapcsolatban így nyilatkozott: „Egyike voltam azoknak, kik az elkeresztelési rendelet ellen itt a házban állást foglaltak. Megtámadtam akkor azt a rendeletet azért, mert alkotmányellenesnek tartottam, (Igaz! Úgy van! a szélsőbalon) hogy a kormány rendeleti úton vallási ügyekben kibágást statuálhasson; megtámadtam azért, mert az 1868. évi LIII. tcz. 12. §-a, habár a szülők természetes jogát gyermekei vallásának meghatározását illetőleg korlátozta ugyan, de egyenesen kizárta annak lehetőségét, hogy eme megszorítás büntetőjogi kényszer útján is érvényesíthető legyen és végül megtámadtam a rendeletet azért, mert a katolikus felekezet papjaitól oly activ cselekvőséget akart kikényszeríteni, a mely a vallás dogmaticus tételeibe ütközött és a minél fogva ezt a rendeletet, mint a lelkiismereti szabadságba ütközőt perhorrescálni kellett.”⁶²

Gyórfy véleménye és az ehhez fűzött indokolása abban csúcsosodott ki, hogy feltette a kérdést: „Van azonban egy eset, t. ház, midőn az állam tekintélye komoly veszélyben forog és ez az eset az, midőn egy jogtalan rendelet útján az állam saját hatalmi körét átlépve, a lelkiismereti szabadságot sérti meg és ez által, a mint a ministeri definitio mondja, beleütközik az illetékes egyházi hatalomba oly téren, a mely az egyház kizárólagos hatáskörének van fentartva. És ha az ily összeütközés folytán az állampolgárok az állami akaratnak ellenszegülni kénytelenek, a nélkül, hogy az állam minden hatalma ezen ellenszegülést megtörni képes volna: akkor, t. ház, ragaszkodni egy ily rendelethez és azt makacsul fentartani akarni, az igenis compromittálhatja az állam tekintélyét?”⁶³ Vagyis véleménye szerint az egész elkeresztelési rendeletet sem fenntartani, sem végrehajtani nem lehet, nem szükséges és nem is kell. Ehhez mérten nyújtotta be határozati javaslatát, amelyben az elkeresztelési rendelet végleges hatályon kívül helyezését kérte az Országgyűléstől.

A határozati javaslat egy hullámot indított el a Képviselőházban, amelynek hatására többen a vallásszabadság törvénybe iktatása mellett emeltek szót. A polgári házasságkötés melletti egyik érv például az volt, hogy a tridenti zsinatig nem is volt a katolikus egyházban külön formája a házasságkötésnek, hanem azt akár egyházi közreműködés nélkül is meg lehetett kötni.

Irányi azt tapasztalhatta meg, hogy hirtelen minden képviselő az ő javaslatát támogatta, ugyanis a vitában ezek után felszólalók szinte egytől-egyig támogatták azt. Apponyi Albert, aki rendkívül nagy tekintéllyel bírt, kifejtette, hogy addig, míg az országban a vallások között békesség uralkodott, ellene szavazott Irányi javaslatának, mert fölöslegesnek tartotta azt, de mivel az elkeresztelési rendelet kérdése szinte vallásháborút robbantott ki az Országgyűlésben, így már támogatja a javaslatot. Egyenesen kijelentette: „Hát én azt állítom, t. képviselőház, hogy a komoly és a szónak mélyebb etikai értelmében vett egyházi érdekek ép úgy követelik a lelkiismereti és vallásszabadság összes követelményeinek létrehozatalát a mi állami épületünkben, beleértve a legkényesebb pontot, a családi és házassági jog reformját is, mint a hogy azt az állam- és nemzeti érdekek kívánják.”⁶⁴

⁶² Képviselőházi Napló III. köt. 288.

⁶³ Képviselőházi Napló III. köt. 289.

⁶⁴ Képviselőházi Napló III. köt. 332.

Ugyancsak támogatta a javaslatot *Csanády Sándor*⁶⁵ képviselő is, akit a magyar Országgyűlés egyik „nagy öregjének” tekintettek, mivel 1861-től tagja volt a magyar Országgyűlésnek, őt csak *Irányi* előzte meg. Többen a vallásszabadság eddigi törvénybe iktatásának hiányát is felvetették.

A záró gondolatokat *Csáky* vallás- és közoktatásügyi miniszter mondta el⁶⁶, összefoglalva a problémát és a megoldásokat is: 1. a zsidók emancipációját törvényi keretek között kell végrehajtani; 2. az egyházak számára az autonómiát biztosítani kell, de nem erőnek erejével, hanem az egyetértéssel; 3. a házasság kérdését csakis az általános magánjogi törvénykönyvben lehet megoldani (viszont ilyen törvénykönyv csak 1954-ben jön létre, míg a házasság kérdését már 1894-ben törvényben rendezték); 4. az áttérések kérdését szintén törvényben kell rendezni.

Emellett kifejtette nézeteit a benyújtott két határozati javaslattal kapcsolatban is, amennyiben *Győrffy* javaslatát elvetette, többek között azért, mert azt vélte, hogy amíg jobb megoldást nem talál a kormány, addig az elkeresztelési rendeletet szükséges fenntartani. A nagyobb meglepetés a második, *Irányi*-féle javaslattal kapcsolatban történt, amennyiben a miniszter kifejtette azt, hogy mivel a határozati javaslat már nem általánosságban vallásszabadságot kíván elérni, hanem a vallás szabad gyakorlását, így azt a kormányoldal részéről is támogathatónak találta, így 1892. május 31-én a törvényjavaslatot a képviselők megszavazták. Ugyan fenntartotta a kormánynak azt, hogy a határozati javaslat kapcsán az nyújtsa be a törvény tervezetét, de végül is *Irányi* ezzel (és kis szerencsével, valamint nagyon sok kitartással) mégiscsak elérte azt, amiért 24 éven keresztül küzdött: az Országgyűlés egyetértett a határozati javaslatával, amelyből 3 év múltán jogszabály is született. *Ferenc József* osztrák császár és magyar király 1892. október 17-én, egy hónappal *Irányi* végső búcsúja előtt ajánlotta a polgári házasság fakultatív bevezetését és engedélyt adott a törvényjavaslatok benyújtására is.⁶⁷

6. Konklúzió

Kutatásom során megpróbáltam feltárni egy magyar jogász és politikus küzdelmes életének egy igen jelentős szeletét, amelynek történései igen erős befolyással bírtak a hazai jogéletre és jogi gondolkodásra. *Irányi* élete végéig megtartotta azt a rajongását, amely 1848-ban arra ösztönözte a fiatal jogászt, hogy csatlakozzon a forradalomhoz, majd a szabadságharchoz. Ez a kitartás mutatja meg jellemének valódi értékét, hiszen egész élete folyamán egyetlen vezérlő eszmét tartott szeme előtt, amely az egyenlőség, a szabadság, a testvériség gondolatát foglalta magában. Az általa folyamatosan és kitartóan benyújtott törvény- és határozati javaslatok, felszólalásai mind ezt a hármas gondolatot képviselték, és amely végül nem várt módon, 24 évvel az alapeszme megfogalmazása után – jórészt a kedvező politikai helyzet hatására –, de mégis valósággá vált számára.

Küzdelmének lényegi elemi voltak a vallásszabadság, később a vallás szabad gyakorlása lehetőségének biztosítása, illetve a polgári házasság bevezetése, amelyek törvénybe iktatását már nem érthette meg.

A házasságról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk egy korszakos és kiemelten jelentős jogszabály lett, amely az 1952. évi IV. törvény hatályba lépéséig (1953) a magyar jogélet része

⁶⁵ Az Országgyűlés tagjainak archonotológiája 140.

⁶⁶ Képviselőházi Napló III. köt. 350–355.

⁶⁷ KOVÁCS, A magyar parlament Catoja 133.

maradt. Olyan jogtudósok dolgoztak a megalkotásán, mint *Grosschmid Béni*, *Győry Elek* és *Szilágyi Dezső*. Vívmányai közé tartozott a kötelező polgári házasság bevezetése, ezzel rendezve a felekezetek közötti eltérő házassági szabályokból fakadó anomáliákat és zűrzavart. Bevezette a házasság felbontásának lehetőségét, igaz csak szűk körben, taxatíván meghatározott bontási okok alapján, és részben rendezte a házastársak vagyoni kapcsolatait. Rendelkezett a házasság megkötésének módjáról, meghagyva a házasulók magánautonómiáját vallásos érzületük megvallására is.⁶⁸

A vallásszabadságról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk azonban szinte *Irányi* és *Eötvös* törvényjavaslatának alapjain haladt. Nem mellesleg ez volt az első ilyen témájú jogszabály, amely teljes körűen igyekezett szabályozni tárgyát. Deklarálta a hit szabad megvallásának alkotmányjogi elvét, a vallásfelekezetek alapításának és megszűnésének szabályait is meghatározta, ezen kívül a vallási közösségek vezetésének szabályait is jogszabályban rendezte. Rendelkezett a vallási közösségből való kilépés lehetőségéről, és módjáról, illetve a házasságban született gyermekek vallásáról is.

Elmondható tehát, hogy *Irányi* küzdelme nem volt hiábavaló. Ahogyan ő maga kijelentette egy országgyűlési felszólalásában, idézve a latin közmondást: „*Gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo.*” azaz „*Az esőcsepp is kivájja a követ, nem erőszakkal, hanem gyakori eséssel.*” A magyar nemzet *Cato*-jának élete és munkássága ilyen esőcsepp volt a magyar jogéletben és a magyar politika történetében.

Felhasznált irodalom és források

- MÁRKUS Dezső (szerk.): Magyar Közjog – a hatályban levő tételes jogforrások alapján. A képviselőház házszabálya. Budapest 1907
- A Pallas Nagy Lexikona. Budapest 1893
- ADAM, Juliett Lambert: La Patrie Hongroise – souvenirs personelles. Paris 1884
- Az Országgyűlés tagjainak archonotológiája. Eger 2020BALLAGI Géza: Az 1848: XX. törvénycikkek a történelem világánál. Budapest 1903
- BÉLI Gábor: Magyar jogtörténet. Budapest-Pécs 2009
- CIEGER András: A magyar Országgyűlés a dualizmus korában I. A képviselőház. Budapest 2021
- CSIZMADIA Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest 1976
- DÉRY Zsuzsa: Irányi Dániel. Széphalom 1943/13. 53–56.
- GELLIUS Aulius Cornelius: Attikai éjszakák. II. Barcsa József-Soós József (ford.) Budapest 1905
- GROSSCHMID Béni: A házassági törvény I. Budapest 1908
- HERGER Csabáné: A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. Budapest – Pécs 2006
- HERGER Csabáné: Polgári Állam és egyházi autonómia a 19. században. Budapest 2010
- HERGER Csabáné, Az egyházak és az állam közötti viszony modernizálásának modelljei. Kajtár István emlékére. Diké 2020/1. sz. 40–76., <https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/3333/3138> (2023. 02. 07.)
- HERGER Csabáné: „Szabad egyház szabad államban”. A katolikus autonómia-mozgalom a 19. századi Magyarországon. Jura 2008/1. sz. 22–35.
- HERGER Csabáné – KAJTÁR István: Egyetemes állam-és jogtörténet. Budapest – Pécs 2014
- HERGER Csabáné: A 17. századi protestáns természetjogászok családképe. Diké 2022/1. sz. 57–90.

⁶⁸ GROSSCHMID, A házassági törvény 438–447.

HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 99–105.

- <https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/6077/5790> (2023. 02. 07.)
- IRÁNYI Dániel – CHASSIN, Charles-Louis: A magyar forradalom politikai története 1847–1859. I-II. Spira György (szerk.), Budapest 1989
- IRÁNYI Dániel: Levelek egy képviselőhöz. A vallásviszonyossági törvényjavaslat. Magyar Újság 1868/II. évf. okt. 9.1.
- IRÁNYI Dániel: Levelek egy képviselőhöz. A vallásviszonyossági törvényjavaslat. Magyar Újság 1868/II. évf. okt. 10.1.
- K. TÖRÖK Mihály Miklós: A magyar egyházpolitikai harc története. Budapest 1932
- Képviselőházi irományok I. köt. Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. Pest 1869
- Képviselőházi irományok IV. köt. Pest 1870
- Képviselőházi irományok XXIV. köt. Buda 1875
- Képviselőházi Napló III. köt. Budapest 1892
- Képviselőházi Napló II. köt. Pest 1869
- Képviselőházi Napló III. köt. Pest 1869
- KOVÁCS Emőke: Irányi Dániel, Pécs országgyűlés követe 1868–1872. Pécsi Szemle 2008/2. sz. 30–39.
- KOVÁCS Emőke: A magyar parlament „Cato”- ja. Irányi Dániel politikai elvei a dualizmus időszakában. Valóság 2006/8. sz. 78–86.
- KOVÁCS Emőke: A magyar parlament Catoja, Irányi Dániel. Budapest 2014
- MEZEY Barna: Magyar jogtörténet. Budapest 2007
- SARNYAI Csaba Máté: Kossuth Lajos és a katolikus felső klérus autonómiaigénye, Kertész Botond(szerk.) Kossuth és az egyházak, Budapest, 2004
- TÓTH Vilmos: Ökumenikus tendenciák 19–20. századi magyarországi városi temetkezésekben. Egyháztörténeti Szemle 2000/1. sz. <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/TOTHVIL.HTM> (2023. 02. 07.)
- POMOGYI László: Magyar alkotmány és jogtörténeti kézikönyvtár. Budapest 2008
- ZELLER Árpád: A magyar egyházpolitika 1847–1894, I-II. Budapest 1894
- ZSILINSZKI Mihály: Az 1848-ik évi vallásügyi törvénycikk története. Budapest 1908